
Димитър Симеонов / D. Simeonov

**АСПЕКТИ НА ДЕМОГРАФСКИТЕ ПРОЦЕСИ В
БЪЛГАРИЯ СЛЕД 1989 ГОДИНА**

*Aspects of the Demographic Processes in Bulgaria
after 1989*

In this study the demographic processes in Bulgaria after 1989 are investigated by means of comparative analysis. The focus is on population's general structures and modification of their specific indicators. As a result, a deterioration of the demographic situation has been revealed. Its main aspects are:

- *abrupt decline in the amount of population as a result of the actual natural and mechanical reproduction;*
- *negative age structure forming insufficient and aging fertile quota;*
- *low matrimonial scale and altered general reproductive behavior;*
- *exceptionally low birth rate and inability for natural replacement of generations.*

Населението и социалната система функционират в определена хармония. Днешното демографско състояние е резултат от действие на множество фактори и влияния. Една част са свързани с общите тенденции в демографското развитие на източноевропейските страни, други със специфичните особености на историческото, икономическото и културно развитие на съвременния етап в България. Специфични демографски характеристики за прехода са – ниска раждаемост, висока смъртност, намалена брачност, интензивна емиграция, застаряване на населението и др.

Проследяването на динамиката на процесите и разкриване на основните аспекти на демографските промени в страната след 1989 г. са целта на настоящата разработка.

Брой и динамика на населението. Общият брой на населението и неговата динамика е функция на социално-икономическите, историческите и обществените промени. Формира се от една страна под въздействието на естественото движение на населението, а от друга от миграционните процеси. Към 31.12.2007 г. постоянно живеещите лица в България са 7 640 238. Запазва се тенденцията за преобладаване на жените над мъжете (*табл. 1*).

В сравнение с началото на 1990 г. населението е намаляло в абсолютно изражение с 1 029 031 души (*табл. 1*). Средногодишният темп на загуба е 0,62%. Анализът на данните за териториалното разпределение на населението показва особеното влияние на природните и икономическите условия. На съвременния етап основната част от населението живее в пет природо-географски обособени части – Софийската котловина, Горнотракийската низина, Дунавската низина, Бургаската низина и Варненското крайбрежие.

Промените в броя на населението се отразяват и върху т.нар. “географска гъстота”. Показателят в 1990 г. има максимална стойност от 80 д/кв. км, след което непрекъснато намалява за да достигне през 2007 г. – 69,3 д/кв. км. Това отнася страната ни към рядко населените държави на Балканите и в Европа.

Табл.1 Население към 31.12. по години и пол

Година	Общо	Мъже	Жени
1990	8 669 269	4 269 998	4 399 271
1995	8 384 715	4 103 368	4 281 347
2001	7 891 095	3 841 163	4 049 932
2005	7 718 750	3 743 327	3 975 423
2006	7 679 290	3 720 932	3 958 358
2007	7 640 238	3 699 689	3 940 549

данни на НСИ

Загубата на значителен дял от населението е една от най-негативните тенденции в съвременната демографска картина на България. Извършването на научно обосновани изследвания за прогнозиране на процесите е от решаващо значение за практико-приложния характер на социално-икономическата география. За да се направят достатъчно точни прогнози за динамиката на населението в даден район, е необходимо да се определят и измерят демографски показатели, влияещи върху изменението на населението. В една част от приетите методики за прогнозиране на населението основни фактори, които въздействат са: населението на региона в текущ период и очакваните нива на раждане, смъртност и миграция за наблюдавания период, които се изразяват със следната формула:

$$Pt_2 = Pt_1 + Bt_{1-t_2} - Dt_{1-t_2} + Mt_{1-t_2}$$

където Pt_1, Pt_2 е населението съответно в период t_1 и t_2 ,

Bt_{1-t_2} – раждаемост в периода $t_1 - t_2$,

Mt_{1-t_2} – миграцията в периода $t_1 - t_2$,

Dt_{1-t_2} – смъртността в периода $t_1 - t_2$ [14]

Перспективният брой жители на дадена административно-териториална единица може да бъде определен и според други три метода използвани в научните публикации: според съществуващите тенденции на развитие на населението; според метода на повъзрастово предвиждане; комбинация между втория метод

и прогнозите за изменение на механичното нарастване до прогнозната година. И трите метода имат своите предимства и недостатъци.

Положителна страна на първия е, че при него се взема предвид както естественото, така и механичното движение на населението, а основната му слабост – залага се на средногодишните темпове на изменение на броя на населението въз основа на последните години, които обаче в бъдеще не винаги се запазват на едно и също равнище. При вторият метод, наречен метод на доизживяване на наличното население, се има предвид неговите възпроизводствени възможности и режимът на измиране. Въз основа на коефициентите за доизживяване, обобщени по петгодишни възрасти, се прогнозира за всяка възрастова група, отделно за мъже и за жени, доизживяването през следващите пет години в тази група.

Прогнозирането на постъпващите поколения се извършва чрез умножаване на жените във фертилна възраст по коефициентите за раждаемост с цел да се получи броят на новородените деца до 1 г. Необходимо е да се установи трайно съотношение между двата пола в отношение 52:48 в полза на момчетата. След това се попълват всички постъпващи контингенти за целия прогнозен период и сборът от всички възрастови групи формира общата численост на населението. Основната слабост на метода е, че не се включват в уравнението миграционните процеси. Това е т.нар. демографска проекция – включваща само естественото възпроизводство.

Третият метод е комбиниран и е най-често използван. При него към резултатите от демографската проекция се прибавят и прогнозните резултати от миграциите. Използването на съвременните тенденции в миграционните темпове, може да доведе до слабост и изкривяване на картината на прогнозиране, защото степента на миграционната подвижност на населението е променлива величина, зависи от икономически, социални, политически и личностни причини [7].

Въз основа на математически изчисления за прогнозиране на общия брой на населението у нас към съответните базисни години – 2020, 2040, 2060 се предполага, че населението през 2020 г. ще бъде 6,9 млн. души; през 2040 г. – 5,9 млн. души, а през 2060 г. – 5,2 млн. души. През посочените години абсолютния брой на мъжете и жените ще бъде: 2020 г. – мъже: 3,2 млн., жени: 3,7 млн.; 2040 г. – мъже: 2,6 млн., жени – 3,3 млн. В края на прогнозния период се очаква мъжете да бъдат 2,5 млн., а жените 2,7 млн. души.

Друга важна географска характеристика е движението на населението. То бива естествено и механично. *Естественото движение* на населението в исторически план за България е силно зависимо и повлияно от: биологични, демографски, социално-икономически (жизнения стандарт, икономическата конюнктура, социалната структура, вътрешната държавна политика), психологически, природни, културно-исторически (войните за национално обединение) фактори. Свързва се с естественото възпроизводство (раждаемост, смъртност, естествен прираст), т. е. смяната на поколенията на родителите с техните деца.

Раждаемостта е едновременно биологичен и социален процес. В изследвания период, тя се влияе най-силно от бързо променящите се икономическа и политическа среда, както и от традициите и културния облик на обществото в отделните му социални, етнически и религиозни групи. Тенденцията на намаляване на раждаемостта започва още от 1925 г., когато страната ни навлиза в т. нар. “демографски преход”. Спадът след 1989 г. е обективно обусловен, но допълнително негативна роля играе икономическата емиграция на предимно младо население. В хронологичен аспект най-ниски стойности показателя достигна през 1997 г. – 7,7‰. След регистриране на този минимум процесът започна да се стабилизира, като през 2007 г. достигна ниво от 9,8 ‰ (табл. 3). През последните 18 години намаляване на раждаемостта се установява при всички големи етнически общности (българска, турска и ромска), но не е равномерно. Заварената значителна по-млада възрастова структура на ромската група е важен фактор за запазване и увеличаване на техния относителен дял, в ниските и средни възрасти в средносрочна перспектива.

От демографска гледна точка спадът на раждаемостта у нас се дължи на по-ниската плодовитост на жените във фертилна възраст, намаляване в абсолютно изражение на техния брой (през периода 1989–2007 г. броят на жените във фертилна възраст намалява с близо 200 000) и общо застаряващия фертилен контингент като цяло. Използвайки сравнително тоталния коефициент на плодовитост установяваме, че най-ниската стойност на този показател в цялата демографска история на България, бе през 1997 г. – 1,12 деца. След 2001 г. следва плавно покачване на стойностите на показателя (очертава благоприятната перспектива, че основно увеличеният брой раждания са на деца от по-висок ранг – предимно второ дете), но теоретично определения минимум за осигуряване на просто възпроизводство на населението от 2,1 живородени деца в перспектива е недостижим през следващото десетилетие.

Настъпилите изменения в средната възраст на жените, родили дете с изместване на ражданията към по-високите възрасти (25,3 г. през 2007 г.) е положителен момент, с оглед преодоляване на процеса на ранната бременност. Промяната се дължи на измененията в социално-икономическите условия, а оттам и в ценностната система на жените. Прогресът оказва влияние върху личното решение за дете чрез:

➤ нарастване на броя на хората с висше образование – продължителността на обучението отлага отглеждането на деца във времето и повишава изискванията към средата на живот, необходима за родителски грижи;

➤ нарастване на дела на жените в работната сила – жените със стабилна кариера по-трудно вземат решение да станат майки, в сравнение с тези, които са безработни или с ниско възнаграждение.

Нарастването на извънбрачните раждания със засилени темпове е явление, което отчетливо се наблюдава. Относителният дял на извънбрачните раждания

нарасна от 12,4% през 1990 г. на 50,3% през 2007 г. Това в голяма степен формира нов тип семейно поведение – съжителство с партньор без официално сключен брак. За близо 2/3 от извънбрачните раждания има данни за бащата, което потвърждава практиката на съществуването на фактически семейни двойки без сключен юридически брак. Държавата предприе конкретни мерки за преодоляване на правните, социалните и икономическите пречки пред подобен вид двойки.

Днешното състояние на раждаемостта в България буди сериозни тревоги поради невъзможността за нормална заменяемост на поколенията. Опитите за влияние на личните мотиви със специално изготвени мерки за “манипулиране” на процеса чрез държавни стимули без ясна представа какъв ще бъде крайният резултат е неефективен.

Високото ниво на *смъртността* – обща, преждевременна и детска, е един от най-болезнените проблеми на демографското състояние на българската нация. В динамиката ѝ се разкриват два периода:

- ❖ от Освобождението до средата на 60-те години на XX в. Характеризира се с непрекъснат спад от 30‰ до 7,9‰ през 1964 г;

- ❖ от средата на 60-те години до днес. С различна интензивност непрекъснато се отчитат все по-завишени стойности на смъртността.

През 2007 г. броят на умрелите е 113 хил. души или 14,8‰ (виж *табл. 2*). В сравнение с предходната година техният брой е намалял с 434 души, но коефициентът на обща смъртност (14,8‰.) е с 0,1‰ по-висок от този през 2006 г., което се дължи на общото намаление на населението.

Табл. 2 Коефициенти на обща, детска и преждевременна смъртност

Година	Обща смъртност ‰	Детска смъртност ‰	Преждевременна смъртност ‰
1990	12.5	14.8	29.7
1995	13.6	14.8	28.3
2001	14.2	14.4	25.2
2005	14.6	10.4	24.6
2006	14.7	9.7	24.6
2007	14.8	9.2	24.1

данни на НСИ

Категорично трябва да се подчертае, че основният фактор, обуславящ динамиката в общата смъртност, е демографското остаряване. Като процес то се характеризира с многостранни прояви и твърде сложно протичане. Може да се дефинира с отделни измерители на възрастовата структура, като увеличаване на средната възраст на населението, увеличаване на относителния дял на старите хора, намаляване на относителния дял на младите хора и др., но не и като еднопосочен процес на всички измерители. Демографското остаряване се осъществява и от двата пола. Тяжното участие обаче както в миналото, така и сега, е неравностойно. През последните десетилетия относителният дял на жените непрекъс-

нато изпреварва този на мъжете и вече е с 2-3 пункта по-висок [9]. Демографските прогнози показват, че именно поради обективните процеси на демографско остаряване, нивото на общата смъртност ще остане високо и почти непроменено през следващите 10–20 години.

Влиянието на демографското остаряване се потвърждава и от показателя преждевременна смъртност, който представлява относителен дял на починалите лица под 65-годишна възраст към общия брой починали. Въпреки спада с над пет пункта от 1990 г. до 2007 г. (*табл. 2*), почти всеки четвърти смъртен случай е на лице ненавършило 65 г. По-ранната смъртност при мъжете е по-висока във всички възрастови групи, но особено тревожна е тя в интервала между 45 и 59 години (за 2007 г., сред мъжете 16,1‰, сред жените 13,5‰). По-ниската повъзrastова смъртност на жените благоприятства повишаване на средната продължителност на живота (2007 г. 76,3 г., мъжете – 69,2 г.), а чрез него кумулиране на повече контингенти в напреднала и старческа възраст.

Влошената възrastова структура предопределя по-високите равнища на смъртността на селското население, в сравнение с градското. Смъртността и през 2007 г. продължава да бъде по-висока в селата (20,7‰) отколкото в градовете (12,3‰).

Детската смъртност между 1990–2007 г. бележи тенденция на намаление – от 14,8‰ на 9,2‰. Стойностите за 2007 г. са най-ниски в цялата демографска статистика на България, но те все още са далеч от европейските стандарти (3–5‰).

Важен измерител на промените в жизненото равнище на населението е динамиката на *детската смъртност*. Данните от *табл. 2*, показват значителното подобряване на нивата ѝ от 1990 г. до днес. Основният фактор за нейното намаляване е повишаване качеството на българското педиатрично здравеопазване. Въпреки това, страната ни изостава от държави като Финландия, Швеция, Швейцария, Япония и др.

Вследствие различните тенденции в динамиката на раждаемостта и смъртността през последното столетие у нас се наблюдава снижаване на темповете на естествено нарастване на населението. След 1989 г. този процес придоби отрицателна посока. Най-ниска стойност (почти – 7‰) естествения прираст достигна през 1997 г. Особено неблагоприятни са тенденциите в селата, където отрицателни стойности на ЕП са отчетни още през 70-те г. на XX в. През 2007 г. (*табл. 3*) ЕП на населението е средно -5 ‰, като в градовете е (-1,9‰), а в селата (-12,4‰). Отрицателните стойности на естественото движение у нас са сред най-неблагоприятните в Европа и света.

Табл. 3 Коэффициенти на раждаемост и естествен прираст на населението

Година	Раждаемост ‰	Естествен прираст ‰	Тотален коэффициент на плодovitост
1990	12.1	-0.4	1.81
1995	8.6	-5.0	1.23
2001	8.6	-5.6	1.24
2005	9.2	-5.4	1.31
2006	9.6	-5.1	1.38
2007	9.8	-5.0	1.42

данни на НСИ

Възrastова структура. Промените във възrastовата структура на населението се изразяват в продължаващия процес на остаряване, което естествено води до нарастване на средната възrast на населението. През 2001 г. стойностите на този показател са 40,4 г., а за 2007 г. е 41,5 г. Наблюдават се различия между селата (45,4 г.) и в градовете (39,9 г.).

Тенденцията на остаряване на населението довежда до промени в неговата основна възrastова структура – разпределение на населението под, в и над трудоспособна възrast. Влияние върху обхвата на населението в и над трудоспособна възrast оказва както остаряването на населението, така и законодателните промени в определянето на възrastовите граници на населението при пенсиониране (*При изчисляване на населението в трудоспособна възrast за 2007 г. са включени мъжете на възrast от 16 до навършването на 63 години и жените на възrast от 16 до навършването на 59 години*).

Табл. 4 Население под, във и над трудоспособна възrast

Година	Общо	Възrastови групи		
		под трудоспособна възrast - ‰	в трудоспособна възrast - ‰	над трудоспособна възrast - ‰
1990	100	21.6	55.5	22.9
1995	100	19.1	56.6	24.3
2001	100	16.3	59.2	24.5
2005	100	14.8	62.4	22.8
2006	100	14.6	62.8	22.6
2007	100	14.5	63.0	22.5

данни на НСИ

Населението в трудоспособна възrast в целия период плавно покачва относителния си дял, това в под трудоспособна възrast намалява дела си, а дела на над трудоспособното население се колебае в малки граници (*табл. 4*). В абсолютно цифрово изражение и в перспектива динамиката е по-различна. Промените в 2001 г. на КСО, свързани с увеличаване на критериите за достъп до пенсионната система (точкова система) – увеличаване на минималната възrast за пен-

сионирание и удължаване на осигурителния стаж, се отразяват според наличните данни в по-голяма степен на мъжете (14,6%), отколкото при жените (10,1%). Важен проблем, свързан със социалния статус на възрастните хора, е трудовата им реализация със запазени възможности и след навършване на съответната възраст на пенсиониране. Европейските модели на заетост след пенсионна възраст се пренасят и у нас, трансформирани според нуждите на пазара на труда.

Механично движение (миграционни процеси)

Както вече отбелязахме, за целия период 1990-2007 г. общият брой на населението намаля с 1 029 031 души. Въпреки че е трудно да се определи размера на емигриралите българи можем с известна условност да твърдим, че между 600 000–800 000 души са напуснали страната. Тези болезнени социални процеси бяха продиктувани от процеса на преход, който доведе до несигурност, безработица и ниски доходи за голяма част от българските граждани. Обследването на процеса с помощта на демографската статистика е силно затруднено поради липсата на единна методика (за отчитане на постоянните емигранти) и несъвършенствата в законодателството (липсват адекватни мерки за контрол на временната и постоянната адресна регистрация) и др. Допълнителна трудност е това, че вземането на решение за търсене на по-добри възможности в чужбина е изключително лично решение на ниво индивид и семейство.

През 2007 г. официално пред органите на гражданска регистрация 2960 лица са заявили за смяната на своя настоящ адрес в страната, с нов в чужбина, т. е. за статистиката на населението те се считат за емигранти. За същата година 1560 души са променили своя настоящ адрес в чужбина с нов настоящ адрес в страната. Тези лица статистиката определя като имигранти. В резултат на двата потока на външната миграция населението на страната е намаляло с 1 400 души. Трябва да се има предвид, че външномиграционните потоци обхващат значително по-голям брой лица [10].

Негативните ефекти на емиграцията са:

- ❖ напускат млади и образовани български граждани, човешки капитал адаптиращ се по-лесно към изискванията на пазара;
- ❖ намалява фертилният контингент, което понижава равнището на потенциалната бъдеща раждаемост в дългосрочен план;
- ❖ нарушава се балансът в пенсионната и здравноосигурителната система и др.

Позитивни ефекти на емиграцията са:

- ❖ входящият поток от средства (след 1998 г. те са на второ място след чуждестранните инвестиции), изпращани от емигрантите, са стимул за националната ни икономиката чрез:
 - ✓ повишаване на доходите на населението и покупателната му способност;
 - ✓ създаване на нови работни места;

- ✓ укрепване на банковата система
- ✓ придобиване на опит, знания и умения от емигрантите в приемащата страна, които се използват в България след завръщането им;
- ✓ културно и образователно интегриране;
- ✓ ускоряване на процеса на глобализация и др.

В резултат от проследяването на демографските процеси в страната след 1989 г. с помощта на сравнителния анализ по години се установява силно влошена демографска ситуация. Нейните основни аспекти са:

- рязък спад в броя на населението в резултат на реалното естественото и механичното възпроизводство;
- негативна възрастова структура, формираща недостатъчен и застаряващ фертилен контингент;
- ниска брачност и цялостно изменено репродуктивно поведение, белязано от условията на стопанска криза;
- безпрецедентно ниска раждаемост и невъзможност за нормална заменяемост на поколенията.

Въз основа на приетата национална демографска стратегия с цел преодоляване на неблагоприятните тенденции, са поставени и следва да се решат следните основни задачи:

- насърчаване на раждаемостта чрез създаване на среда, благоприятна за отглеждането и възпитанието на деца:
 - финансови стимули за раждане и отглеждане на дете;
 - съвместяване на родителството с трудово-професионалната реализация;
 - образование, здравеопазване и социално развитие на децата;
 - утвърждаване на семейството, като базов компонент на обществото и насърчаване на родителите за отглеждане на децата в семейна среда.
- увеличаване на средната продължителност на живота;
- значително намаляване на броя на емигриращите млади хора в репродуктивна възраст;
- разработване на адекватна имиграционна политика;
- преодоляване на последиците от застаряване на населението:
 - развитие на политика за адекватно стареене;
 - адаптиране на социално-осигурителната система;
 - развитие на системата от социални и здравни услуги и повишаване качеството на живот на възрастните хора.
- подобряване на репродуктивното здраве на населението;
- повишаване на общото образователно равнище, демографската информираност и сексуалната култура на населението;
- осигуряване на равни възможности за пълноценен репродуктивен живот в добро здраве за всички социални групи;

- развитие на солидарност между поколенията;
- ограничаване на диспропорциите в териториалното разпределение на населението и обезлюдяването на някои региони и села;
- усъвършенстване и синхронизиране на нормативната база, свързана с демографското развитие и др. [11]

Реализирането на целите на Националната стратегия за демографско развитие ще изисква активни действия от държавните органи, структурите на гражданското общество и научните институции. Поддържането на надеждни информационни ресурси за реалното демографско състояние в страната са ключов фактор за осъществяването на Стратегията. Принос за това са съвременните географски публикации в областта на географията на населението и селищата.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Ганев, Хр.** Съвременни тенденции в теорията и практиката на география на населението и селищата. – В: сборник Теоретични проблеми на географското познание, В.Търново, 1994.
2. Ключови показатели за България. НОИ, 2008
3. **Кънев, М.** Демографска и институционална обусловеност на икономиката. – В: Диалог, № 2, 2007
4. **Младенов, Ч.** Възпроизводствен потенциал на населението в придунавските територии за периода 1992–2012 г. – В: Проблеми на географията, № 1, 1996.
5. **Младенов, Ч., Е. Димитров.** Възрастова структура на населението в селските селища на България. – В: Проблеми на географията, № 2, 1993.
6. **Младенов, Ч., Е. Димитров.** Динамика в броя на населението на България в периода 1880–1999. – В: Обучението по географията, № 2, 2000.
7. **Младенов, Ч., Е. Димитров.** Прогнози за развитието на София до 2020 г. – В: Обучението по географията, 2000.
8. **Мичев, Н., Ч. Младенов, Е. Димитров, Т. Трайков.** Географски особености на възпроизводствения потенциал на населението в България. – В: Проблеми на географията, кн. 3, 1991.
9. **Мичев, Н., Ч. Младенов.** Развитие и особености в демографското остаряване на България. В: Проблеми на географията, № 4, 1983.
10. Национален статистически институт, България. <http://www.nsi.bg>, 2008.
11. Национална стратегия за демографско развитие на Република България 2006–2020. С., 2007.
12. Национална стратегия за регионално развитие на Република България 2005–2015. С., 2004.
13. Оперативна програма „Регионално развитие” 2007–2013. МРРБ, С., 2005.
14. **Петков, Ал., Н. Колев.** Моделиране на демографските процеси. В: Трудове на Юбилейна научна конференция. том 44, Русе., 2005.
15. **Русев, М.** Обществена география. С., 2008.
16. <http://cps.bas.bg>